

Rumantschia duamilli e ventg

Represchentaziun – Deliberaziun – Infurmaziun

■ L'onn 2018 èsi otganta onns ch'il rumantsch è vegni acceptà sco lingua nazionala da la Svizra, l'onn 2019 diventa la Lia Rumantscha (LR) tschient onns. Quai vul dir ch'il rumantsch sco linguatg è francà en la constituziun e che la Rumantschia ha chattà ina moda da s'organisar per la promoziun dal linguatg. Ma èsi uschia scleri era per ils proxims tschient onns co ch'il rumantsch duai sa sviluppar? Quests giubileums èn per la Pro Svizra Rumantscha (PSR) in'ocasiun da far patrats. Nus vulain tschiffar quests muments da reminiscenza per dar in'egliada en il futur: per rimnar ideas co sviluppar il rumantsch e la Rumantschia, per reflectar tge midadas dals davos otganta resp. tschient onns ch'èn ozendi ina schanza per noss linguatg e nosa cultura. Per quest motiv preschenta la PSR cun questa visiun per il 2020 impuls da discussiun per la Rumantschia che s'orientescha vid novas vistas e pussaivladads dal progress per lingua e cultura. L'onn 2020 è in mument da tscherta simbolica d'avanzament suenter ils giubileums da reconoschientscha sco lingua nazionala e l'organisasiun autonoma en la LR.

La situaziun actuala en la Rumantschia mussa che las Rumantschas ed ils Rumantschs na possedan ozendi nagina pussaivladad da debattar e prender ina decisiun communabla, per dir «rumantscha». La discussiun davart alternativitas al rumantsch grischun per il svilup da lingua e cultura rumantscha na vegn betg manada, tranter auter era perquai che las instituziuns rumantschas e dal chantun Grischun na provedan betg in spazi da deliberaziun u discussiun ad in vast public. In auter motiv per preschentar quests impuls è che be la constituziun na garantescha betg il surviver da la lingua e che l'organisasiun da la Rumantschia ed en spezial da la LR n'è betg incontestabla. Uschia ha la LR sezza preschenta propostas per restructurar la radunanza da delegadas e delegats (RD) sin squitsch da tschertas forzas rumantschas. La PSR è dentant da l'avis ch'ina restructuraziun duai vegnir inspirada d'ina strategia e d'ina visiun per la Rumantschia, e per formular ina tala strategia e visiun èsi necessari da pussibilitar ina discussiun avverta nua che ideas e propostas dad uschè blers Rumantschs sco pussaivel pon vegnir integradas.

Perquai vulain nus sbozzar tschertas vias e pussaivladads per redefinir la moda da discussiun en la Rumantschia: entstagl da discordia e conservaziun dal status quo essan nus a la tschertga da cumi-

Sco represchentant da la Pro Svizra Rumantscha declera Clau Dermont la visiun «Rumantschia duamilli e ventg».

FOTO M. HARTMANN

nanza e progress en conscienza dal nov tschientaner. La proposta sa fatschenta cun trais puncts en ils quals nus vesain in potenzial da svilup u midament cun la mira da crear in spazi da discussiun e decisiun: la separaziun da rollas da protecciun e represchentaziun dal rumantsch sut il chavazzin represchentaziun; la necessitad d'ina pussaivladad da s'entupar e debattar sut il chavazzin deliberaziun; e finalmain l'infurmaziun e co che la Rumantschia po utilizar meds pli moderns sco la digitalisaziun per la comunicaziun tranter Rumantschs e laschar uschia sblatgir cunfinis tranter las valladas e sur il territori rumantsch ora.

Represchentaziun

Ina rolla pli activa da la confederaziun en la protecciun e promoziun da la lingua

Ozendi è il rumantsch francà sco lingua nazionala e lingua d'uffizi parziala sin nivel federal, e sco lingua chantunala e d'uffizi sin nivel chantunala. La Constituziun federala cun la definiziun da las linguas nazionalas (art. 4, votaziun dal 1938), l'artitgel da linguatgs (art. 70, votaziun dal 1996) e la lescha da linguatgs federala dal 2007 sclereschan en paucas construcziuns la definiziun dal rumantsch en Svizra. Sin nivel chantunala èn las regulaziuns bain pli specificas en

las leschas da linguatg e da scola. Però be la lingua sco tala è francada. La confederaziun ed il chantun na possedan nagina definiziun tge che la Rumantschia è, ed il rumantsch è plitost da chattar en las instituziuns da cultura e da scola che en atgnas instituziuns. Il medem vala per il franzos ed il talian. La confederaziun deleghescha la promoziun e protecciun da linguas al chantun Grischun, e lez deleghescha il mantegniment e la promoziun da la lingua e la cultura rumantscha u a las vischnancas u a la LR – in'organisasiun en princip privata ed independenta.

Bundi (2014) crititgescha che instituziuns da surveglianza mancan sin tut ils nivels politics da la Svizra, uschia che nagin n'è responsabel che leschas e directivas davart la lingua rumantscha vegnian resguardadas. Avant la dieta rumantscha dal 2016 ha la LR incumbensà Glaser & Bisaz (2014, 2015) da sa fatschentar cun sia organizaziun e da demussar pussaivladads da midadas per il futur. Els han era mess en discussiun, sche l'organisasiun da la Rumantschia en in'unioni privata correspundia a la relevanza statala da la dumonda da lingua en Svizra.

Curt e bain pon ins constatar che la Rumantschia e la LR en spezial han las suandantas sfidas:

– per l'ina vegn la protecciun dal rumantsch surlaschada pli u main als Rumantschs sez. Igl existan bain leschas e regulaziuns, i n'exista però nagina surveglianza da quellas leschas e regulaziuns, sco che Bundi (2014) demussa cun l'exempel da fusiuns da vischnancas. Ni la confederaziun ni il chantun na possedan in uffizi da linguatg, els han be integrà pitschens posts da lingua en organizaziuns che sa fatschentan en emprima lingia cun la cultura.

– per l'autra surpiglia la LR ina rolla administrativa per il chantun Grischun (Glaser & Bisaz 2014) quai che pertutga la promoziun dal linguatg. A medem temp è ella l'organisasiun che surpiglia la rolla da represchentar ils Rumantschs envers chantun e confederaziun. Questa rolla dubla – crititgar e controllar las instituziuns politics, ma tuttina esser dependenta dal sustegn (finzial) da questas instituziuns – cumprometta las posiziuns da la LR, quai ch'è en ils davos onns pliras giadas stà punct da disputa en las medias.

Impuls

Per l'onn 2020 n'è la Rumantschia betg pli organisada independentmain, la confederaziun ha stgaffi in'instituziun dal dretg public cun l'incumbensa da survegliar la protecciun da la lingua ru-

mentscha. Uschia surpiglia la confederaziun sezza il pensum d'ademplier las finamiras postuladas en las leschas federalas. Sumegliant a las universitads, las baselgias ed ils ospitals è questa organizaziun rumantscha francada en la lescha da linguatgs federala, ma independenta en la realisaziun da las finamiras definidas tras la lescha.

Ils pensums da questa organizaziun rumantscha èn d'observar la protecciun dal rumantsch en l'entira Svizra, da l'administraziun federala fin en las vischnancas grischunas nua ch'il rumantsch è part dal mintgadi. Questa instituziun surpiglia la rolla da mediaziun en dumondas da disputa davart la lingua tranter persunas privatas e las administraziuns federalas e chantunales. Sia lavur vegn accompagnada d'ina cumissiun da linguatgs federala che surpiglia la rolla d'ina cumissiun strategica sco proponida da Bundi (2014). Per la promoziun dal linguatg surpiglia questa organizaziun ils pensums administrads ozendi da la LR da distribuir contribuziuns finanzialas per lavur culturala rumantscha.

Quest pass vers in'instituziun dal dretg public schlia dus problems sin differenta moda:

– Per l'ina n'ha la LR uschia betg pli rollas cuntradictorias envers il stadi, uschia che la LR po sa concentrar sin il pensum da represchentar vers chantun e confederaziun entstagl dad esser a medem temp dependenta da questas instituziuns. La LR na fiss betg pli in'organisasiun administrativa, ma persunter in'organisasiun politica cun il pensum da represchentar la Rumantschia, quai che dess la pussaivladad da redefinir la rolla federativa vers ina rolla legitima pli directa dals Rumantschs.

– Per l'autra procura in'instituziun publica per ina pli gronda legitimaziun per la surveglianza da leschas che quai ch'ina organizaziun privata po surprender. La confederaziun procura per in'organisasiun rumantscha cun il pensum da proteger il rumantsch.

Deliberaziun

Radunar ils Rumantschs per decisiuns e discussiuns «rumantschas»

Independentmain da la dumonda d'ina instituziun publica u da l'organisasiun sco uniuon privata èsi impurtant da savair co ch'ils Rumantschs pon prender decisiuns communablas. Per la Rumantschia n'exista nagina instituziun u procedura cun la mira da prender ina decisiun cun la participaziun da tut ils Rumantschs. Il chantun e la confederaziun na porschan nagins instruments demo-

cratics (saja quai cussegls u votaziuns) che sa drizzan be vers la Rumantschia. Uschia èsi da concluder che ozendi n'exista nagin instrument legitim per prender ina decisiun «rumantscha» ed uschia era betg la basa per represchentar ina posiziun «rumantscha» genuina.

La suletta organizaziun che surpiglia ina tscherta rolla da represchentar tut ils Rumantschs è la LR sco organizaziun tegala d'organiziuns da promoziun e protecciun linguistica e da las organizaziuns regiunalas. Perquai è la LR en il mument sut squitsch da las forzas idiomatichas che vulan impedir mintga sustegn per il rumantsch grischun.

Entant che las uniuns da la Pro idioms (PI) han il bun dretg da s'engaschar per lur finamira èsi d'analisar criticamain lur metoda: Per l'ina n'ha la LR nagina pussanza da decider davart l'utilisaziun dal rumantsch grischun en las scolas grischunas, quai è chausa dal chantun e da las vischnancas. Per l'autra maina la tactica da surprender la «pussanza» ed installar lur visiun d'ina «democrazia» en la Rumantschia tar l'oppressiun d'autras forzas che s'engaschan per la lingua rumantscha. Tras la surpigliada p. ex. da la Surselva Romantscha vegnan persunas ch'èn stadadas engaschadas dapi onns per il rumantsch speditas ed uschia demotivadas da s'engaschar per lur linguatg. Quella maniera d'excluder persunas, organizaziuns u gruppas cun autras opiniuns ed ideas è da valutar sco periclitaziun malprudenta gista per ina lingua minoritara d'in per dieschmilli Rumantschs.

Impuls

Per la PSR èsi d'impurtanza imperativa che la Rumantschia chattia ina schliaziun integrativa per debattar dumondas dal futur da noss linguatg a moda constructiva, uschia che nagina persuna u organizaziun na vegnia esclusa. Per la PSR èsi cler che nagina persuna u organizaziun n'ha il dretg u la legitimaziun da definir tgi che n'è betg rumantsch u da decider tgi che ha ina legitimaziun pli «vaira». Vinavant duai la tendenza nuschaivla da stgatschar organizaziuns u persunas che s'engaschan per lur linguatg vegnir terminada. Uschia èsi da far patrats co che la dumonda centrala po vegnir sclerida: co survegnan ils Rumantschs ina pussaivladad da prender ina decisiun «rumantscha»? En vista che la LR e la RD èn ozendi structures federativas e betg cun l'intent da mobilisar persunas singulas duai la Rumantschia s'orientar a la varianta tradiziunala da la debatta dal pievel: radunanzas.

Continuaziun pagina 8

Pertge in'instituziun dal dretg public?

Da princip èsi irrelevant co che la Rumantschia s'organisescha, uschè ditg che la lingua viva. Ma per optimar la protecciun e la promoziun dal rumantsch è in'instituziun dal dretg public ina schliaziun ch'è da discutir avvertamain. Sco principal èsi da menziunar: – In'instituziun dal dretg public è ina via da reconoschientscha dal rumantsch – uschia sco che la reconoschientscha da las baselgias chantunales è ina reconoschientscha per la rolla da la religiun cristiana en Svizra. Il rumantsch è bain almain sin in nivel sumegliant quai che pertutga la contribuziun culturala tar la «Svizra», uschia ch'ina legitimaziun a moda sumeglianta è inditgada.

– In'instituziun dal dretg public è ina via per l'organisasiun autonoma – uschia sco che l'organisasiun da las universitads duai dar la pussaivladad a la scienza da sa sviluppar independentmain da squitschs economics u politics. Il stadi surpiglia la rolla da fautor e meta a disposiziun ils meds per scienza e retschertga, ma surlascha la realisaziun

a l'academia che ha era la pussaivladad da crititgar il stadi.

– In'instituziun dal dretg public è francada en la lescha ed uschia betg dependenta da midadas da la constellaziun politica a curta vista. Auter ch'il budget da cultura è questa instituziun pli durabla.

Cun focussar il sustegn dal rumantsch sin in'organisasiun legitimada dal stadi èsi forsa pussaivel d'evitar conflicts sco tar la professura da rumantsch da Turitg ch'è stada co-finanziada da la scola politecnica, ma che ha ussa stritgà la contribuziun al rumantsch sco mesura da spargn. La confederaziun pudess allocar ils meds per quella professura tar questa instituziun publica, uschia che la promoziun dal rumantsch n'è betg in post da budget tranter blers auters, ma il pensum principal. La Rumantschia avess uschia duas organizaziuns centralas: ina publica cun il pensum da la protecciun e da promoziun dal rumantsch, e la LR sco organizaziun privata che s'engascha en favur dal rumantsch sco represchentar politica.

Tge èsi cun il rumantsch grischun?

Il rumantsch grischun (rg) è realitad en pliras scolas dal Grischun, è linguatg uffizial da l'administraziun e vegn utilisà d'instituziuns surregiunalas sco RTR, LQ e la PSR. Perquai èsi cler per nus ch'il rg fa part dal rumantsch e duai survegnir la medema atenziun sco mintga singul idiom. Tge che pertutga la debatta dad rg en scola è questa finida. Mintga vischnanca decida sezza tge versiun dal rumantsch che duai esser lingua d'instrucziun, ed il chantun è responsabel da procurar per ils meds d'instrucziun en tut las variantas che vegnan instruidas. La PSR è dentant da l'opiniun che mintga scolara e mintga scolara duai a la fin da sia scolaziun avair la cumpetenza da chapir tut las variantas dal rumantsch, uschia era rumantsch grischun, la varianta uffiziala da confederaziun e chantun.

Per l'onn 2020 propona la PSR d'organisar l'emprima Tschentada interrumscha, nua che tuts che vulan far part da la discussiun davart il futur dal rumantsch èn cordialmain envidads. Sumegliant ad ina pitschna «expo» durant ina fin d'emna duai la Tschentada vegnir organisada mintga pèr onns en mintgama auters lieus dapertut nua che Rumantschs abiteschan. Uschia è quest eveniment er in barat cultural tranter las regiuns cun la pussaivladad per in program accompagnant cultural.

La Tschentada na duai betg surpender ina rolla da decisiun a forza lianta (q.v.d. instituzionalisada) per il chantun u la confederaziun, ma dar la legitimaziun a las posiziuns ch'ils represchentants da la Rumantschia defendan en il cussegl grond ed a Berna. En emprima lingua duai la Tschentada esser ina pussaivladad per deliberaziun e debatta per la Rumantschia. Suentar la debatta da la po-

Tgi è rumantsch?

Per la PSR èsi cler: rumantschas èn tut las personas che discurran u chapeschan rumantsch, independentamain dal domicil, da la varianta rumantscha ch'ellas discurran u scrivan, sch'ellas han visità ina scola rumantscha u possedan in pass svizzer. Per quest motiv essan nus persvas che tut quellas personas han er il dretg da cundecider davart il futur da la Rumantschia ed il duai da s'engaschar per la protecciun e la promoziun da noss linguatg. Gist en vista da la realitad che bunamain in terz dals Rumantschs n'abitescha betg pli en il territori da tschep fissi nunraschunaivel da definir be Rumantschs dal territori da coc sco «vairs Rumantschs». Igl è d'empruvar da salvar la colliaziun da personas en la diaspora cun lur linguatg.

60 pertschient da la regiun pertugada ed ina maioritad simpla da tut ils preschents imaginabla e raschunaivla.

pulaziun duai la Rumantschia avair in punct d'orientaziun tge ch'èn las opiniuns ed ils arguments davart ina dumonda.

Grazia a las pussaivladads d'ozendi fissi pussaivel d'emetter la debatta per internet, radio e televisiun ed uschia era permetter da far part da las votaziuns per telefonin u internet decentralmain. Per impedir ch'ina Tschentada impona la posiziun d'ina maioritad sin ina minoritad, p. ex. a regard puncts da discussiun che pertutgan en spezial ina regiun, fissi d'elavurar ina soluziun che definescha las finezzas d'ina Tschentada e che procura per ina gulivaziun da forzas. Uschia è p. ex. ina maioritad qualificada da

Infurmaziun

Access a medias ed infurmaziuns rumantschas independent da lieu e temp

La digitalisaziun da nossa vita procura mintga di per novas oportunitads, bainbaud è mintgin collià en ina u l'otra moda cun la rait che dat access a l'entir mund e milliuns da bits e bytes. E quai era per rumantsch: tgi che vul navigar en l'internet ha la pussaivladad da far quai per rumantsch ed era visitar inquala pagina d'internet unicamain rumantscha u transladata per la Rumantschia. Projects sco la pagina d'internet dad RTR, Firefox, Vichipedia e La Tabla èn terms impurtants en in mund pli e pli spert che rendan in punct d'orientaziun als Rumantschs. Ma quels projects èn tuts projects independents e na demussan betg ina communitad. Las resursas e l'engaschament da schurnalistas e schurnalists p. ex. èn dividids sin differents mediums ed uschia sin pliras paginas u per part gnanca cuntanschibels a moda virtuala, ma be en moda da palpìri. Quella divisiun procura per squitsch, uschia p. ex. tar La Quotidiana (LQ) che consista ozendi da princip ord in schefredactur ed in'agentura da novitads (anr).

Il survivor d'ina lingua dependa da la moda e maniera ch'ina lingua vegn vivida da la cuminanza linguistica. Ma tschertas mesiras pon sustegnair la schanza da survivor, ed ina da quellas è l'access ad infurmaziuns, tuns e videos per ru-

mantsch, independentamain nua sin il mund ch'ins è.

Impuls

La PSR è persvasa che nossa cuminanza duai utilizar il svilup digital per l'avantatg da noss linguatg e nossa cultura. Gist en consideraziun dal fatg ch'ina gronda part dals Rumantschs n'abita betg pli en l'intschess linguistic tradiziunal, è nizzegiar las schanzas da la digitalisaziun dal nov tschientaner ina pussaivladad da procurar per ina colliaziun cun la patria e la lingua materna. Per pudair profitar il meglier pussaivel dal svilup duain dentant las resursas vegnir cumbinadas. Per ina communitad linguistica da 40 000 fin 60 000 Rumantschs n'èsi betg giustificabel da sa stentar en plirs lieus cun sumegliantias sfidas – tuts pon profitar d'ina lavur comunabla e focussada sin la medema mira. Vinavant èsi da considerar ch'i n'exista nagin «martgà» per novitads en ina minoritad sco il rumantsch, ma plitost in pensum public da procurar infurmaziuns qualitativas.

Las ideas proponidas en quest chapitel èn punct da debatta cun ils responsabls da las instituziuns menziunadas, cun las qualas la PSR ha gia inizià ina maisa radunda, e perquai be impuls tge che fiss pussaivel. Da la vart da la producciun d'infurmaziun è la PSR da l'avis che trais midadas èn necessarias en in emprim pass. Per l'ina duai la producciun da contribuziuns vegnir unida, uschia che Radiotelevisiun Svizra Rumantscha (RTR), l'anr, LQ ed ulteriurs purschiders da medias barattan lur cuntengs schurnalistics enstagl da fabritgar quels separadamain. Las medias rumantschas duain survegnir in tetg comunabel che procura per novitads actualas en scrit e per radio, televisiun e video. Il medem vala per contribuziuns pli profundas che dovran dapli temp da preparaziun. Sco segund duain tut quellas infurmaziuns esser cuntanschiblas gratuitamain sin ina pagina d'internet ed in'applicaziun mobila che porscha era la pussaivladad da debatta per Rumantschs.

La finala èsi da discutir novas furmas per LQ. Per la PSR èsi cler ch'ina versiun

d'ina gassetta en palpìri è indispensabla per la Rumantschia. Ma la furma d'ina gassetta dal mintgadi che vegn pli e pli magra pervia dal squitsch economic è d'analisar criticamain en vista ad autras pussaivladads d'offrir infurmaziuns e cuntegn en furma palpabla. Uschia èn variantas discutablas nua che LQ na cumpara betg pli mintga di u vegn sviluppada ad in magazin emnil che porta era reportaschas pli lungas e cumplettescha cun las novitads da mintgadi online la purschida da medias rumantscha sco medium reinventà. In'otra opziun è da midar tar ina gassetta dal di gratuita e finanziar ils custs sur autras entradas per cuntanscher dapli personas.

Enstagl d'avair dividì las resursas, vegn uschia focussà sin la pussaivladad da proveder la Rumantschia cun infurmaziuns actualas e porscher in medium che lubescha la lectura dal rumantsch en furma palpabla. In'applicaziun rumantscha che procura per tut las infurmaziuns actualas en scrit, tun e video n'è ozendi nagina mira pli. RTR posseda cun «Play RTR» gia in'applicaziun che demussa la pussaivladad tecnologica, ma la SRG è restrenschiada en la procuraziun da texts pervia dal mandat da prestaziun. Qua dovri ina soluziun extraordinaria per la Rumantschia. Ina collavuraziun cun l'anr u bain ina fusiun na dess betg mo la pussaivladad d'unir resursas, ma era da procurar a la publicitad rumantscha in program da novitads e reportaschas pli complessiv. Vinavant fiss ina tala applicaziun ina plattafurma per la discussiun virtuala e colliaziun cun la cuminanza rumantscha independentamain da lieu e temp – per personas da Luven fin a Londra.

Per pussibilitar l'access a questas infurmaziuns a tuts èsi indispensabel da procurar per colliaziuns spertas cun la rait d'internet en mintga vallada dal Grischun e per meds electronics ch'èn accessibels era per personas che na possedan nagina savida extendida da tecnologia. Per quest intent èsi da considerar in project per in «tablet rumantsch» cun lingua d'utilisaziun en rumantsch preparà cun tut las installaziuns necessarias per dar

access bain bunmartgà e nuncumplitgà a mintga Rumantsch.

Las opiniuns tge futur ch'il rumantsch e la Rumantschia duain avair èn differentas, ma l'impurtant è da discutir cun in spiert avert davart novas ideas e dad esser pronts da sa fatschentar cun las propostas dad auters. Per la PSR èsi impurtant da dar impuls a la debatta tge che duai schabegiar en ils proxims onns en la Rumantschia. Perquai avra ella la discussiun cun trais impuls: s'engaschar per rinforzar il rumantsch e la Rumantschia cun in'instituiziun publica cun dapli instruments e pussaivladads da proteger e promover il rumantsch; procurar per in eveniment che raduna ils Rumantschs e dat la pussaivladad d'ina debatta davart il futur dal rumantsch; e restructurar la moda e maniera che l'infurmaziun rumantscha vegn producida e repartida.

Questas trais propostas han la finamira da pussibilitar ina debatta davart visiun e strategia per la Rumantschia. Ozendi n'èn la LR e la Rumantschia betg prontas per ina discussiun pli vasta tge che duai esser il futur dal rumantsch, perquai che las instituziuns ed il lieu da debatta mancan. Las ideas èn a moda da sboz cun l'intent dad esser impuls tge vias che existan per vegnir ad in punct nua che la debatta è pussaivla, e betg propostas elavuradas en mintga detagl.

Necessaris èn dentant era pass concrets e betg mo ideas u impuls a lunga vista. Questa proposta co che la Rumantschia pudess s'organisar per l'onn 2020 è perquai «be» ina survista dal process che po vegnir instradà en rom dals giubileums che vegnan en ils proxims onns.

L'onn 2017 è la finala anc in ulteriur giubileum: la Pro Svizra Rumantscha daventa 25 onns. Per betg be guardar enavos e per contribuir al svilup da la Rumantschia è la finamira da la PSR da preschentar en l'onn da giubileum trais projects concrets che fan l'emprim pass en direcziun da quests trais chavazzins per il 2020. A chaschun da la radunanza generala da giubileum ils 3 da mars 2017 vegn la suprastanza a preschentar a tut ils preschents interessads co ch'i duai succeder.